

DERLEME MAKALESİ / REVIEW ARTICLE

SAĞLIK SEKTÖRÜNDE KAYIT DIŞI EKONOMİ*

UNRECORDED ECONOMY IN THE HEALTH SECTOR

Arş. Gör. Aşlı METİN¹

Prof. Dr. Ramazan ERDEM²

ÖZ

Kamu ve özel sektörün iş birliği ile kalkındırılmaya çalışılan sağlık sisteminin, ekonomi bilimi ile olan ilişkisi, bu ilişkinin gizli kalmış tarafları çalışmanın çıkış noktasıdır. Bu çalışmada ekonomi biliminde kendine has bir alan kazanmış kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin sağlık alanıyla ilişkisi incelenmiştir. İnsanoğlunun varoluşundan günümüze kadar temel bir alan haline gelen sağlığın bireysel çıkarlar ve kâr için kullanılabilir bir meta haline gelmesi üzerinde durulması ve araştırılması gereken bir süreçtir. Bu nedenle sağlıkta kayıt dışı ekonominin sağlık sektöründeki yeri bilinmeli ve bu sürece yönelik önemler alınabilmelidir. Bu çalışma kapsamında öncelikle kayıt dışı ekonomiye dair genel bir literatür sunulmuştur. Literatür bilgisi içerisinde sağlık ve kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişki, nedenleri ve etkileri ile birlikte incelenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda sağlık sektöründe kayıt dışı ekonomik davranışların asimetrik bilgi, gelir elde etme beklentisi, piyasa yapısı, makro ekonomik politikaların eksikliği, düşük ahlaki standartlar, kültürel yapı ve paydaş sayısının fazlalığı gibi nedenlerle ortaya çıktığı görülmüştür. Kayıt dışı ekonominin sağlık sektöründeki etkileri ise sistem üzerindeki ve paydaşlar üzerindeki etkiler olmak üzere iki başlıkta incelenmiş, her başlık altında olumlu ve olumsuz etkiler tartışılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak; sağlık sektöründe kayıt dışı ekonomiyi ortaya çıkaran nedenlerin ve sürecin etkilerinin teorik alt yapısının incelendiği bu çalışmada alana dair bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, Kayıt Dışı Ekonomi, Sağlık, Sağlık Sistemi.

JEL Sınıflandırma Kodları: A1, E26, I1, I19.

ABSTRACT

The relationship between the health system, which is tried to be developed with the cooperation of public and private sectors, with the science of economy, and the hidden sides of this relationship are the starting point of the study. In the study, the relationship between unrecorded economic activities that have had a specific field in economics and the field of health is investigated. It is a problem that needs to be emphasized and investigated in order for health, which has become a basic area since the existence of mankind, to become a commodity that can be used for individual interests and profits. For this reason, the place of the unrecorded economy in the health sector should be known and precautions should be taken for this process. Firstly, within the scope of the study, a literature review about unrecorded economy is presented. In the literature review, it is tried to examine the relationship between health and unrecorded economy together with its causes and effects. In this context, unrecorded economic behaviours in the health sector emerged due to some reasons such as asymmetric information, revenue generation expectations, market structure,

* Bu çalışma Prof. Dr. Ramazan ERDEM danışmanlığında Aşlı METİN tarafından hazırlanan "Türk Sağlık Sektöründe Kayıt Dışı Ekonomi Üzerine Keşifsel Bir Araştırma" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu çalışma için, Süleyman Demirel Üniversitesi Etik Kurulundan 87432956/050.99/35726 sayılı ve 04.03.2019 tarihli "Etik Kurul Onayı" alınmıştır.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, aslivergili@sdu.edu.tr

² Süleyman Demirel Üniversitesi/ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ramazanerdem@sdu.edu.tr

lack of macroeconomic policies, low moral standards, cultural structure and high number of stakeholders. The effects of the unrecorded economy in the health sector are examined under two headings, namely the effects on the system and the stakeholders, and positive and negative effects are tried to be discussed under each heading. As a result; in the study, which examines the theoretical infrastructure of the causes of the unrecorded economy and the effects of the process in the health sector, a perspective on the field is tried to be presented.

Keywords: Economy, Unrecorded Economy, Health, Health System.

JEL Classification Codes: A1, E26, I1, I19.

1. GİRİŞ

Devlet, ekonomi ve piyasa ilişkisi, 18. yüzyılda Adam Smith'in temellerini atmış olduğu klasik iktisat teorisi ile başlamış, zaman içerisinde Karl Marks, John Maynard Keynes gibi birçok bilim insanı tarafından tartışılmış ve üzerine çalışmalar yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalarda devletin piyasanın işlerlik kazanabilmesi ve faaliyetlerin sürekliliği için benimsemesi gereken rol üzerinde çeşitli fikirler belirtilmiş, bu fikirler dönem koşulları çerçevesinde incelenmiştir. Devlet, toplumsal faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi ve sürekliliğinin sağlanabilmesi için mali güce ihtiyaç duyan bir kurumdur. Bu mali güç için ise devletler, piyasada gerçekleşen ekonomik faaliyetlerin kayıtlı olmasını beklemektedir. Bu faaliyetler sürecinde devlet, bireylere çeşitli sorumluluklar yüklemektedir. Fakat bireyler bu sorumluluklardan kaçmak ve gelirini devletle paylaşmamak adına kayıt dışı alanlara yönelebilmekte, taraflar arasında çıkar çatışmaları yaşanabilmektedir. Kayıt dışı ekonomik faaliyetler olarak da incelenen bireylerin gelirini paylaşmamak, güven duymamak gibi çeşitli nedenlerle ilişkilendirerek yapmış olduğu bu faaliyetler birçok dünya ülkesinin problemi haline gelmiştir. Genel itibariyle hükümetlerin düzenlemelerinden veya vergilerden kaçınmak amacıyla yapıldığı düşünülen (Porter, Bayer ve Monetary, 1984: 178) bu faaliyetlerin varlığı ülkelerinin gelişmişlik düzeyi ile ters orantılı olmasına karşın, gelişmiş ülkeleri de ilgilendirmekte, milli gelir sistemi içerisinde aktif olarak hesaplanamamakta, kayıt altına alınmamaktadır (Bruno ve Schneider, 2000: 1). Ülkelerin temel problemlerinden birisi haline gelen kayıt dışı ekonomi, içeriği ve tanımı bakımından farklı sınıflandırılmaya tabi tutulmakta, bu nedenle kavrama yönelik net sınırlarlar çizilememektedir.

Temelde milli gelir tahminlerinin yapılması sürecinde eksik olan, Gayri Safi Milli Hasıla hesaplamalarına dâhil edilemeyen gelirler olarak ifade edilebilen kayıt dışı ekonomi, toplumsal yaşam içerisinde hukuk, sosyoloji, istatistik gibi birçok alanda incelenmiş ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır.

2. KAYIT DIŞI EKONOMİ

Kayıt dışı ekonomi tanımı ve içeriğinin genişliği bakımından birçok araştırmacı tarafından farklı perspektiflerde ele alınmış özel bir kavramdır. Kavrama yönelik ilk modern içerikli çalışma 1958 yılında Philip Cagan tarafından ikinci dünya savaşı sırasında Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) ortaya çıkan kayıt dışı ekonomik davranışlara yönelik olmuştur. Nakit para aracılığıyla yapılan bu davranışların takip edilebilirliğinin zor olduğu gibi çıkarımlar yapılan bu çalışmayla kayıt dışı ekonomiye yönelik temeller atılmıştır (Cagan, 1958). Temelleri atılan kayıt dışı ekonomi 1977 yılında Peter Gutmann tarafından yeniden incelenmiş, Gutmann "The Subterranean Economy" adlı makalesinde ABD'de deki kayıt dışı ekonomi oranına yönelik bir modern tahmini ortaya koymaya çalışmıştır (Gutmann, 1977). Cagan'ın çalışmasından 20 yıl sonra ortaya konulan bu çalışma kayıt dışı ekonominin yeniden gündeme gelmesine, kavramın canlanmasına neden olmuştur. Özellikle 1983 yılında Almanya'nın Bielefeld eyaletinde gerçekleştirilen bir kongre ile kayıt dışı ekonomi kavramının içeriği ve tanımına dair net sınırlar oluşturulmaya çalışılmış fakat kavramın genişliği ve araştırmacıların kişisel bakış açılarının farklılığı gibi nedenlerle üzerinde bir konsensüs sağlanamamıştır (Kirchgässner, 1983: 197; Gaerter ve Wenig, 1985: 179).

Kayıt dışı ekonomi literatürde zaman içerisinde gölge ekonomi (shadow economy), düzensiz ekonomi (irregular economy), "yeraltı ekonomisi (underground economy, subterranean economy), gizli ekonomi (hidden economy), gözlem dışı ekonomi (unobserved economy), siyah ekonomi (black economy), gri ekonomi (grey economy), informal ekonomi, gayri resmi ekonomi, hayalet ekonomi (ghost economy), ikincil ekonomi (second economy) gibi çok farklı şekillerde adlandırılmış, farklı isimler ve içeriklerle çalışmaların konusu olmuştur (Barthelemy, 1988; Feige, 1979; Frey ve Weck, 1983; Sugözü, 2010; Tanzi, 1983; Guttman, 1977; Dilnot ve Morris, 1981). Bu farklılık kavrama yönelik farklı tanımların yapılması sonucunu da beraberinde getirmiştir.

Tanzi (1980) tarafından “*bildirilmeyen veya eksik bildirim nedeniyle istatistiki olarak ölçülemeyen, Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) istatistiklerine dâhil edilemeyen gelir*” olarak tanımlanan kayıt dışı ekonomi, Feige (1989) tarafından ise “*yasa dışı malların üretilmesi ve dağıtılması gibi faaliyetlerin yanı sıra hükümet yetkililerinden saklanan ya da yanlış şekilde beyan edilen vergi kaçakçılığı, sahtecilik gibi ekonomik işlemler*” olarak ifade edilmiştir. Bu iki farklı tanım araştırmacıların kayıt dışı ekonomiye bakış açılarındaki farklılığı ortaya koyar niteliktedir. Tanzi kayıt dışı ekonominin daha çok hesaplanamaması, istatistiki verilerin tutulamaması nedeniyle ülke istatistiklerine dâhil edilememesi gibi sonuçsal durumlar üzerine odaklanırken, Feige ise kayıt dışı ekonominin suçu temsil eden “karanlık” tarafını vurgulamıştır. Bu tanımlamalar ve net sınırları oluşturulamayan kayıt dışı ekonominin çeşitli kavramların iç içe geçtiği ve bağ kurduğu özel bir alan olduğu görüşüne dayanılarak kayıt dışı ekonomi yeraltı ekonomisi, yarı kayıtlı ekonomi ve enformal ekonomi olmak üzere 3 başlık altında detaylandırılarak incelenmiştir.

Yeraltı Ekonomisi (Yasa Dışı Faaliyetler)

İşlemlerin kökeninde yasal olup olmasını ifade eden ve tamamen kanunlar tarafından yasaklanmış işlemleri ifade eden yer altı ekonomisi, toplumsal ahlâki normların dışında kalmaktadır. Uyuşturucu ticareti, kumar, kaçakçılık, tefecilik gibi örneklendirilebilecek olan bu tür ekonomik faaliyetler “yasaklanmış” işlemler olarak tanımlanmaktadır. Yabancı literatürde ise “black economy (kara ekonomi), illegal ekonomi” gibi isimlerle karşılık bulmaktadır (Pyle, 1989: 3; Smith, 1986; Akt. Pyle, 1989: 15; Uslu, 2007: 14).

Yarı Kayıtlı Ekonomi (Beyan Dışı Ekonomi)

Yarı kayıtlı ekonomik faaliyetlerin yeraltı ekonomik faaliyetlerden farkı kanunlar ve toplum tarafından tamamen yasaklanmamış, dışlanmamış olmasıdır. Genel itibarıyla yarı kayıtlı ekonomik faaliyetler işlemlerin yapılış sürecinin yasal olarak gerçekleştirildiği fakat işlemlerden elde edilen gelirlerin yasal veya yasal olmayan şekillerde devlete beyan edilmediği durumları ifade etmektedir (Aydemir, 1995: 14). Bu tür davranışlar daha çok devletin mali gücünü temsil eden ve bireylere bir sorumluluk olarak yüklenen vergilere yönelik toplum ve bireyler tarafından geliştirilmiş bir savunma mekanizması olarak görülebilmektedir. Bu nedenle yarı kayıtlı ekonomik davranışlar temelinde yasal olan veya yasal olmayan yöntemlerle devletin yüklediği sorumluluktan kaçmayı temsil etmez. Literatürde bu faaliyetler, vergiden kaçınma (tax avoidance) ve “vergi kaçırma (tax evasion)” olarak iki başlık altında incelenebilmektedir (Xuereb, 2015: 217-220; Blackburn, Bose ve Capasso 2012: 245).

Bu iki başlık içerisinde “vergi kaçınma (tax avoidance)” kavramı gerçek veya tüzel kişilerin yasal boşluklardan faydalanarak veya yasal durumların öngördüğü biçimde vergi ödememesi, vergi yükünden kurtulması durumu olarak ifade etmektedir (Gönnetlioğlu, 2010; 8; Jesus Freire-Seren ve Marti, 2013: 2). Vergi kaçırma (tax evasion) ise bireyin gerçek mali durumunu beyan etmediği, devlete vergi ödememek adına, yaptığı işlemleri, bu işlemlerden elde ettiği gelirleri gizli tuttuğu vergi matrahını daralttığı durumları tanımlamaktadır (Murphy, 2012: 6). Bu iki durum işlemlerin yasal olup olmaması bakımından birbirinden ayrılırken, bazı araştırmacılar tarafından iki kavram vergi uyumsuzluğu adı altında da incelenebilmektedir.

İnformal Ekonomi (Hane Halkı Ekonomisi)

Resmi sistem içerisinde bir iş güvencesi altında olmayan bireyler tarafından gerçekleştirilen veya yaptığı faaliyet sonucunda devlet kurumlarından herhangi bir izin almanın gerekmediği ekonomik faaliyetleri ifade eden enformal ekonomi, daha çok toplumsal yaşam koşulları içerisinde gerçekleşen ekonomik faaliyetlerdir. Paranın bir araç olarak minimum düzeyde ön planda tutulduğu bu faaliyetler daha çok ev hanımlarının örgü örüp satması, canlı hayvan ticareti gibi “hane halkı ekonomisi” veya “ikincil ekonomi” olarak da adlandırılabilen işlemleri temsil etmektedir (Aydemir, 1995: 19; Önder, 2001: 242).

2.1. Kayıt Dışı Ekonominin Özellikleri

Kayıt dışı ekonomi tanımı, farklı araştırmacılar tarafından farklı isimlerle ele alınışı, içeriği, unsurları bakımından üzerinde çalışılması, doğru tahminler yapılması oldukça zor bir alandır. Bu durum yapılan çalışmaların güvenilirlik, genellenbilirlik ve geçerlilik açısından subjektif bir sonuç ortaya sunmasına neden olmaktadır. Doğru ve güvenilir bir çalışma yapabilmek, çalışmanın herkes için aynı şeyi ifade edebilmesini sağlayabilmek ancak sağlam ve doğru veriler üzerinde araştırma yapmakla mümkün olmaktadır. Fakat temeli ve oluşumu gizliliğe dayanan kayıt dışı ekonomik faaliyetlerde işlemlerden elde edilen gelirlerin saptanamamakta, ülke içerisinde gerçekleşen ekonomik faaliyetlere ilişkin doğru veriler tutulamamaktadır. Elde net verilerin olmaması ülkelerde gerçekleşen kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ölçümünün ve miktarının ortaya konulmasının da güçleşmesine

neden olmaktadır. Ölçümü güçleşen bu ekonomik faaliyetleri incelemek için yıllarca çok farklı ölçüm yöntemleri kullanılmış her yöntem araştırmacının amacına, alanına ve tercihine göre farklı verilerle, farklı sonuçlar elde edilmesine yol açmıştır (Startien ve Trimonis, 2010; Choi ve Thum; 2005: 2; Fleming, Roman ve Farrel; 2000: 402).

Kayıt dışı ekonomik faaliyetler ölçümü ve ortaya konulmasının güçlüğü yanı sıra toplumsal ahlâk normlarına aykırı faaliyetler olarak da ifade edilmektedir. “Kanunlarca yasaklanmış olsun veya olmasın toplum nazarında ahlâki görülmeyen fiiller sonucunda elde edilen kazançlar” olarak tanımlanabilen kayıt dışı ekonomi (Yıldırım, 2007: 164), ahlâk kuralları dışında elde edilen gelirler olarak görülmektedir. Fakat toplumlar içerisinde ekonomik ve sosyal açıdan ahlâk kavramının denetlenebilirliği ve yargılanabilirliği kültürel özelliklerin bir çıktısıdır. Bu nedenle ölçümünde olduğu gibi ahlâki anlamda yargılanabilirliği bakımından da kayıt dışı ekonomi evrensel bir bakış açısıyla irdelenememektedir.

Ahlaki ve hukuki normlarda yaptırımları bulunan kayıt dışı ekonomi, gizlilik, istatistiki verilerde hesaplanamama, evrensel bir yargı ve ölçüm değerine sahip olamama gibi kendi has ve temel özelliklere sahiptir. Tüm bu özellikler kayıt dışı ekonomiyi oluşturmakta, onun varlığını ve incelenmesini gerekli kılmaktadır.

2.2. Kayıt Dışı Ekonominin Nedenleri

Ekonomik verilerin saf ve tamamen objektif olarak elde edilmesinin güçlüğü tartışmaya açık bir durumdur, fakat elde edilemeyen ekonomik veriler ve bunların hesaplanamayışı ülkeler, toplumlar ve bireyler için üzerinde çalışmalar yapılması ve elde edilebilir hale getirilmesi gereken özel ve öncelikli bir alandır. Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin neden ortaya çıktığı, kayıt dışı ekonomiye sebep olan faktörler, kayıt dışı ekonominin anlaşılması ve kayıtlı hale getirebilecek çözüm yollarının ortaya konulabilmesi adına önemlidir. Nedenleri bilinen faaliyetlere yönelik önlemler alınabilecek, ortaya çıkışı ve büyümesi azaltılabilecek, gerekli ekonomik, politik ve hukuki yaptırımlar sağlanabilecektir. Bu önemlilik nedeniyle kayıt dışı ekonominin nedenleri üzerine yapılan Türkçe ve İngilizce literatür incelemelerinde kayıt dışı ekonomiyi oluşturan nedenlerin çalışmalarda farklı sınıflandırmalara tabi tutulduğu, çalışmaların içeriğine göre farklı başlıklarla incelendiği görülmüştür. Bu nedenle literatür taramaları sonucunda elde edilen temel nedenler araştırmacı tarafından belirli başlıklar oluşturularak Şekil 1’deki gibi incelenmeye çalışılmıştır.

Şekil 1. Kayıt Dışı Ekonominin Nedenleri

Vergi Yükleri

Literatürde ekonomik ve mali problemlerin temeli olarak vergiler ve vergi sistemleri kayıt dışı ekonominin ortaya çıkışındaki temel nedenlerden bir tanesi olarak ifade edilmektedir (Sam, 2010: 176; Aydın Avşar ve Alvan

Bozdereli, 2012: 52; Bićanić ve Ott, 1997: 5; Carter, 1984: 211; Öğünç ve Yılmaz, 2000). Devletin mali açıdan en büyük gelir kaynağı olan vergiler, bireyler tarafından her zaman olumlu bir tutumla karşılanmamakta, yük olarak görülebilmektedir (Keskin, 2018: 61-62; Bozkurt, 2014: 44; Taşkın, 2010: 71; Bağdımlı, 2016: 120). Toplumsal açıdan belirli bir düzeyde katlanabilir olan vergi oranlarının zamanla artış göstermesi bireylerin gelirlerini paylaşmak istememesi bu nedenle vergi ödemekten kaçmasına neden olabilmektedir. Vergi tazyiki olarak da tanımlanabilen vergi yüklerine karşı bireylerin geliştirmiş olduğu psikolojik durum kayıt dışı ekonomik davranışların ortaya çıkmasına, bireylerin vergi vermemek adına kayıt dışı alanlara yönelmesine yol açmaktadır.

Hukuki ve Politik Koşullar

Siyaset ve ekonomi birbiri ile iç içe geçmiş, birbirine yön veren alanlardır. Devletlerin ekonomiye olan müdahalesi ile orantılı olan bu durum özellikle siyasi iktidarların değişim sürecinde seçim kaygısı gibi nedenlerle ortaya koydukları popülist politikalar, baskı gruplarının istekleri, yeni gelen siyasi iktidarın kendi menfaatine yönelik yaptığı yenilikler neticesinde ortaya çıkan sürekliliği olmayan politikalar ve en önemlisi getirilen “vergi afları” kayıt dışı ekonomiyi ortaya çıkaran politik nedenlerden bazılarıdır (Dağdelen, 2013: 297). Bunlara ek olarak siyasi değişimlerle getirilen yeni kural ve düzenlemeler, bu düzenlemelerin yüzeyselliği ve geçici çözüm yolları üretir nitelikleri, mevzuatların sık değişmesi ve dil olarak sade ve anlaşılır olmayışı kayıt dışı ekonominin hukuki nedenlerindedir (Baykal, 2008: 77; Schneider ve Enste, 2000: 33; Startien ve Trimonis, 2010: 277; Sugözü, 2010).

Enflasyon ve Ekonomik İstikrarsızlıklar

Enflasyon kelime anlamı olarak “belirli bir süre boyunca fiyatların genel seviyesinde meydana gelen artış” olarak tanımlanmaktadır (Friedman, 1961). Vergiler gibi belirli bir düzeye kadar kabul edilebilen enflasyon uzun vadede faiz oranlarının yükselmesine, üreticilerin iş yapım, tüketicilerin ise alım sürecinde güçlük yaşamasına sebep olabilmektedir. Yüksek enflasyon oranları ile ekonomik krizlerin ortaya çıkışı arasındaki bağ düşünüldüğünde enflasyonun ekonomik yaşamı sekteye uğratması, bireylerin mali durumlarında meydana getirdiği olumsuzluklar, bireylerin kayıt dışı alanlara yönelmesine neden olabilmektedir (Tylecate, 1981: 21; Mazhar ve Méon, 2016: 1; Colombo, Onnis ve Tirelli, 2011: 7).

Denetimsizlik

İnceleme sistemleri olarak da ifade edilebilecek olan denetim sistemleri, gerçek veya tüzel kişiliklerin yapmış olduğu işlemlerin kontrol edilmesini sağlamaktadır (Kıldış, 2005: 9). Etkin bir denetim mekanizmasının varlığı bireyleri işlemleri doğru yapmaya, kayıtlı faaliyetler içerisinde olmaya itmektedir. Bu nedenle denetimsizlik, denetim mekanizmasının yokluğu veya etkin olmayışı bireylerin bu açıktan faydalanarak kayıt dışı işlemler yapabilmemesine neden olabilmektedir.

Güven Duygusu

Kültürün bir unsuru olan güven duygusunun ekonomi alanı ile olan bağı oldukça önemlidir. Devlet ve vatandaş arasındaki sosyal sözleşmenin temelini oluşturan güven duygusu, ülkelerin verimliliği, kalkınması gibi birçok alanı etkilemektedir (Knack ve Keefer, 1997: 1277; Oviedo, Thomas ve Karakurum-Özdemir, 2009: 29-30). Toplumun kendi içerisinde, bireyler ve devlet arasında, en temelinde ise insan unsurunun içinde bulunduğu tüm ilişkiler için güven unsurunun varlığı esastır. İkili ilişkilerde güvenini kaybetmiş taraf, şeffaflıktan uzaklaşarak, kendi çıkarları için hareket edebilecektir. Devlet ve toplum arasındaki güvende ise özellikle devlete güvenmeyen bireyler sorumluluklarını yapmak istemeyecek, yükümlülüklerinden kaçmak adına gayri resmi davranışlara yönelebilecektir.

Ahlaki Değerler

Ekonomi ile ilişkisi düşünüldüğünde, ekonomik faaliyetlerin adaletli ve hakkaniyetli bir biçimde gerçekleştirilmesini sağlayan içsel ve dışsal bir disiplin olarak ifade edilebilen ahlâk kavramı, kelime anlamı olarak “İnsan içgüdülerinin yönlendirilmesi, denetlenmesi ve belirli hedeflere göre biçimlendirilmesini amaçlayan idealler ve kurallar bütünü” olarak tanımlanmaktadır (Demir, 2013: 84). Ekonomi ve ahlâk etkin bir ekonomik sistemin gelişimi ve hakkaniyetli bir düzenin sağlanabilmesi için birbirine ihtiyacı olan iki önemli alandır. Ahlâki bakış açısından uzak davranışlar, ekonomik anlamda rüşvet, yolsuzluk gibi davranışların yapılabilmesine, bu davranışların normleştirilmesine, tarafların aşınmış ahlâki bilinç düzeyleri ile kayıt dışı ekonomik alanlarına yönelebilmemesine neden olmaktadır.

Sosyal Yapı

Bir toplumu oluşturan nüfusun sosyolojik yapısı o ülkenin ekonomik durumunun temsili niteliğindedir. Nüfusun artması, azalması, nüfusun demografik yapısı, bağımlı nüfus fazlalığı gibi birçok faktör ülkelerin ekonomik ve siyasi yapılanmaları üzerinde belirleyicidir. Özellikle toplum içerisinde çalışma ihtiyacı olan birey sayısının fazlalığı, çalışma koşullarının bu ihtiyaca cevap verme gücü, ekonomik gelirdeki düşüş gibi farklı başlıklarla incelenebilecek faktörler bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına kayıtlı alandan uzaklaşarak kayıt dışı istihdam alanlarına yönelmesine neden olabilmektedir (Doğan, 2011: 294; Çolak, 2012: 47).

2.3. KAYIT DIŞI EKONOMİNİN ETKİLERİ

Bir ülkenin gizli kalmış, görünmeyen faaliyetlerini ifade eden kayıt dışı ekonominin, tanımı, içeriği, nedenleri gibi etkilerinin de incelenmesi gerekmektedir. Bu tür faaliyetlerin sonuçları nelerdir? Toplum, devleti nasıl etkiler? gibi sorular ve bunlara verilen cevaplar bu alanda atılacak olan adımlar için kayıt dışı ekonominin nedenlerinin bilinmesi kadar faydalıdır. Kayıt dışı ekonomi ve kayıt dışı ekonominin nedenlerine olduğu kadar etkilerine yönelik de birçok çalışma, birçok düşünce öne sürülmüş, araştırmacılar kayıt dışı ekonominin herkes için kabul gören olumsuz etkilerinin olduğu kadar olumlu etkilerinin de var olduğuna dair çeşitli bakış açıları sunmuşlardır. Bu iki farklı bakış açısı, kayıt dışı ekonominin olumlu ve olumsuz etkileri, kısaca verilmeye çalışılacaktır.

2.3.1. Kayıt Dışı Ekonominin Olumlu Etkileri

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin bireyler için başlangıç aşaması iş sahibi olmak, devletin kısıtlamalarından ve gelirlerini azaltan vergilerden kurtulmaktır. Bu tür nedenlerle kayıt dışı ekonominin toplumsal ve ekonomik anlamda çeşitli katkılar sağladığına dair bazı görüşler ileri sürülmektedir (Carter, 1984; Portes, Castells ve Benton, 1989; Adam ve Ginsburgh, 1985; Schneider, Hofreither ve Neck, 1989: 181; Altuğ, 1994). Bazı araştırmacılara ve yapmış oldukları araştırmalara göre devlet elinde bulundurduğu kısıtlı kaynaklarla toplumun tamamına erişemeyebilir. Erişilemeyen, devletin kaynaklarından faydalanamayan bireyler toplumsal anlamda geri planda kalır ve toplum içerisinde hakkaniyetsiz, adaletsiz bir dağılım ortaya çıkar. Bu durum kısa vadede bireylerin kişisel anlamda ekonomik güçlerinin zayıflamasına, uzun vadede de ise devlete olan güvenlerinin azalmasına neden olmaktadır.

Kayıt dışı ekonomi, kayıt dışı istihdam gibi alanlar ise bu sosyal patlamanın önüne geçerek bireylerin iş olanaklarına ulaşmasına, geçimlerini sağlamasına imkân tanımaktadır. Böylece bireyler ekonomik anlamda daha rahat olabilmekte, firma sahipleri niteliksiz iş gücüne erişim, daha uygun maliyette personel çalıştırma gibi durumlarla elde ettiği fazla geliri yeniden yatırım alanına yönlendirebilmektedir. Bu durum hem ekonominin gelişmesini hem de devlete olan güvenin ve toplumsal huzurun yeniden kazanılmasını sağlamaktadır (Schneider vd., 1989: 181; Işık ve Acar, 2003: 126; Erdinç, 2016: 73; Ögünç ve Yılmaz, 2000: 5-6; Adam ve Ginsburgh, 1985; Nikopour, Habibullah ve Schneider, 2008: 1).

2.3.2. Kayıt Dışı Ekonominin Olumsuz Etkileri

Kayıt dışı ekonomi kısa vadede olumlu etkiler ortaya çıkarsa da uzun vadede ekonomik ve toplumsal yapılanma üzerinde birçok olumsuz etkiyi de beraberinde getirmektedir. Gizlilik ve kuralsızlık gibi özellikleri olan kayıt dışı ekonomik davranışlar devletlerin mali açıdan gücünü azalttığı için ciddi bir olumsuz durum, baş edilmesi gereken alan haline gelmiştir. Kamunun mali gücünün azalmasına neden olan kayıt dışı ekonomi, kamu hizmet kaynaklarının azalmasına, devletlerin toplum ihtiyaçlarına cevap verememesine, azalan mali gücü yeniden kazanabilmek için devletlerin vergi yüklerini arttırmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda mali gücü azalan devletlerin dış kaynaklardan faydalanmak adına borçlanmasına, faiz ve enflasyon oranlarının arttırılmasına yol açmaktadır (Schneider ve Neck, 1993: 344; Katrechka, 2014: 10-11; Loayza, 1996: 17; Ögünç ve Yılmaz, 2000: 5-6).

Bireysel açıdan bakıldığında ise; artan vergi yükleri bireylerde devlete yönelik tepki oluşturmakta, düşük gelir grupları için yaşam koşullarının zorlaşmasına neden olmaktadır. Geliri azalan bireyler niteliklerinden daha farklı iş alanlarında daha düşük ücretlerle çalışmakta, taşeronlaşma ve fason üretim artışa geçebilmektedir (Canzoneri ve Rogers, 1990: 420; Sarılı, 2002: 43). Hukuki ve politik anlamda ise hesaplanamayan gelirler, elde edilemeyen istatistiki veriler ülkelerin genel durumları hakkında bilgi sahibi olunmasının, doğru politik kararlar alınmasının

önüne geçmektedir. Doğru adımlar atamayan devlet kurumları ile toplum arasındaki güvensizlik artmakta, sosyal sözleşme zedelenmeye başlamaktadır.

Tüm bunlar göstermektedir ki kayıt dışı ekonomi, nedenleri ve sonuçlarıyla devletlerin üzerinde durmasını gerektirmektedir.

3. SAĞLIK SEKTÖRÜNDE KAYIT DIŞI EKONOMİ

Kayıt dışı ekonomi nedenleri ve sonuçları ile bir bütün halinde incelenmesi gereken, meydana getirdiği olumsuz etkiler ile devletlerin hukuki, ekonomik, politik birçok alanda önlemek ve kontrol altına almak adına ciddi çalışmalar yaptığı bir alandır. Kayıt dışı ekonomi tüm bu alanların yanı sıra, toplumu oluşturan bireylerin en temel ihtiyacı olan sağlık alanında da kendisini göstermektedir.

Sağlık, devlet tarafından anayasal maddelerle korunma altına alınmış kendine has özellikleri olan bir sektördür. Fakat toplumsal ihtiyaçlara cevap verebilmek adına doğru atılımların yapılması gerekliliği ve bu atılımların mali yönleri sağlık sektörünün ekonomi bilimi ile birleşmesine neden olmuştur. Ekonomi ve sağlık çift yönlü etkileşim halinde olan ve temelde “*insan yaşamını iyileştirmek*” (Kurtulmuş, 1998: 19) amacıyla hareket eden iki farklı alandır. Bu iki farklı alanın birbirine entegre bir biçimde çalışmaya başlaması ve bireylere ekonomik koşullar altında hizmet verme çabası ülkelerin kendine özgü sağlık finansman sistemleri oluşturmalarına neden olmaktadır. Bu finansman sistemleri içerisinde yapılan işlemlerin kayıt altında olması, ülkelerin ekonomik kalkınmalarının sürekliliği ve refah seviyesinin korunması açısından önemlidir. Bu durumun aksini ifade eden, kayıt altına alınmayan işlemler ve gelirler, hizmetlerin ve finansmanın sürekliliğini sektöre uğratmakta, toplumun sağlığa erişiminde bir engel teşkil etmektedir.

Peki sağlık sektöründe devletin ve toplumun hizmetle olan ilişkisini olumsuz yönde etkileyen kayıt dışı ekonomi neyi ifade etmektedir?

Sağlık sektöründe kayıt dışı ekonomi, sağlık hizmetlerini oluşturan temel aktörler olarak adlandırılabilen “tedarikçiler (yapım, ilaç, malzeme ve tıbbi cihaz şirketleri), talep edenler (hastalar), ödeme kurumları (SGK ve sigorta şirketleri vb.), hizmet sunanlar (özel- kamu hastaneleri, hekimler) ve devlet” (Sayedoff ve Hussman, 2006: 7) arasında aktif olarak işleyen hizmet satın alma süreci içerisinde devletin yasaklamış olduğu faaliyetlerin gerçekleştirilmesi veya devletten gizlenen vergi, faturalama, istihdam gibi işlemler sonucunda oluşturulan ekonomik gelirler olarak ifade etmektedir. İçeriğinin ülkeden ülkeye değişebileceği bu kavramın içeriği, sağlık sistemini oluşturan aktörler arasında kurulması beklenen güven esaslı ilişkilerin informal ilişkiler, gizli anlaşmalar, kayıt dışı elde edilen gelirler gibi birçok şekilde örneklendirilebilmektedir. Sağlık hizmetlerinin sunumu sürecinde kamu veya özel fark etmeksizin tüm hizmet alanlarını içine alan kayıt dışı ekonomi, hizmetin sunumundan dağıtımına kadar her alanda ortaya çıkabilen esasını ekonomik çıkarlar ve beklentilerin oluşturduğu gayri resmi bir alanlardır. Sağlık gibi hassas bir alanda esasını bireysel çıkarların ön planda tutularak yapılan bu davranışların neden ortaya çıktığının incelenmesi gerekmektedir.

3.1. Sağlık Sektöründe Kayıt Dışı Ekonominin Ortaya Çıkış Nedenleri

Temelinde iyilik yapmak, karşılık beklemeden yapılan davranışlar olarak tanımlanan özgeci davranış biçimlerinin sağlık sektörü içerisinde çeşitli etkileri söz konusudur. Özgeci davranışlar literatürde araştırmacılar tarafından çok farklı perspektiflerden tartışılmış, bu tartışma içerisinde bireylerin hiçbir beklenti olmaksızın iyilik yaptığı görüşünün yanı sıra, bu tür davranışların temelinde menfaat sağlamak, statü elde etmek ihtiyaçların da var olduğu üzerinde görüşler ileri sürülmüştür (Yeşilkaya, 2018: 471). Özellikle sağlık sektöründe bu tür davranışların ortaya çıkışı düşünüldüğünde özel bir alan olan sağlık hizmetleri içerisinde karşılıksız iyiliğin söz konusu olabileceği gibi, bazı durumlar bireylerin bu davranışları sergilerken çeşitli menfaat beklentilerinin ortaya çıkmasına da neden olabilmektedir. Çok farklı paydaşın entegre bir biçimde hareket etmeye çalışması, iktisadi kaygıların kendini göstermesi vb. birçok neden sektörün ve sektör paydaşlarının farklı alanlara yönelmesine neden olabilmektedir. Temelinde bireysel çıkarların maksimize edilmeye çalışıldığı kayıt dışı alan ile kendine has çeşitli özellikleri olan sağlık sektörünün buluşması, ekonomik anlamda yaşanan kayıt dışı faaliyetlerin nedenleri İngilizce ve Türkçe literatürde taranan kaynaklardan formülize edilerek Şekil 2’deki gibi incelenmeye çalışılmıştır.

Şekil 2. Sağlıkta Kayıt Dışı Ekonomiye Neden Olan Faktörler

Asimetrik Bilgi

Ekonomi bilimi içerisinde alıcı ve satıcı arasındaki bilgi farklılığı olarak ifade edilen “asimetrik bilgi” (Folland, Goodman and Stano, 2013: 196) kavramı, sağlık alanında tarafların birbirinden farklı bilgilere sahip olması, bilginin taraflar arasında eşit paylaşılmasını ifade etmektedir. Paydaşlar arasındaki bilgi düzeyinin farklılığı, sağlık hizmet sunum sürecinde verilen hizmetin geri alınamaz ve hayati öneme sahip olması (Gaynor ve Voigt, 1999: 5-6) gibi özellikleri ile birleştiğinde bilgi gücünün elinde bulunduran tarafı avantajlı hale getirebilmektedir. İkili ilişki içerisinde avantajlı olan taraf, bilgi gücünü kendi çıkarları için kullanarak kayıt dışı ekonomik davranışlara yönelebilmektedir.

Gelir Elde Etme Beklentisi

Sağlık hizmetleri sosyal devlet güvencesi altında olan ve kâr amacından çok bireysel ihtiyaçların öncül olduğu bir alan olarak tanımlanmaktadır. Fakat emek yoğun bir sektör olan bu sektörde gelir elde etme beklentisi önemli bir yerdedir. Paydaşların kendi maddi menfaatlerini korumak, hak ettiği kadar fazla gelir elde etmek, taraflar arası bilgi farklılığının da etkisiyle ekonomik çıkarların davranışları yönlendirmesine neden olabilmektedir.

Piyasa Yapısı

Sağlık sektörü hizmetin üretiminden dağıtım ve pazarlanması süreçlerine kadar sürekli gelişen aktif bir sistemdir. Bu sistem içerisinde çok fazla paydaşın varlığı ve ülkelerde benimsenen ekonomik politikalar ilişkilerin ve sürecin genel duruma yön vermektedir. Özellikle 1980 sonrası dünyada hâkim hale gelen neoliberal politikalarla “piyasa üstünlüğü”, “serbest piyasa koşulları” gibi söylemlerin sağlık sektöründe de hâkim olmaya başlayan yapıyı piyasa koşullarında rekabetin kendisini göstermeye başlamasına neden olmuştur. Özellikle dünyada ciddi sermaye yatırımlarının var olduğu ilaç sektörü gibi alanlarda, tekelleşme kendisini göstermeye başlamış, küçük firmaların rekabet edebilirliği güçleşmiştir (Klitgaard, Maclean- Abaro ve Parris, 2000). Bu durum piyasa da kalmak isteyen paydaşların farklı alanlara yönelmesine, yaptırımlardan kaçarak kendi avantajlarını oluşturmaya çalışmasına neden olmaktadır.

Makro Ekonomik Politikaların Eksikliği

Sağlık hizmetlerinin etkinliği finans ve insan kaynağının doğru yönetilmesine bağlıdır (Lewis, 2006: 6). Bu iki araç arasındaki bağın doğru kurulabilmesi ise ancak doğru yönetim kuralları ile mümkündür. Sağlık hizmetlerini şekillendiren sağlık politikaları sistemin örgütlenmesi ve finansal anlamda sürdürülebilirliği için önemli bir yere sahiptir. Ülkelerin özellikle sosyo-demografik yapıları ve ekonomik koşulları dikkate alınarak hazırlanması gereken politikadaki eksiklikler, açıklıklar, denetim mekanizmalarının eksikliği, halkı bilinçlendirme

faaliyetlerinin azlığı gibi birçok faktör sağlık hizmet alanında açıklardan faydalanarak bireylerin kayıt dışı ekonomik faaliyetlere yönelmesine sebep olabilmektedir (Nekoeimoghadam, Esfandiari, Ramezani ve Amiresmaili, 2013: 159).

Düşük Ahlâki Standartlar

1776 yılında Adam Smith tarafından ortaya konulan, kendi çıkarlarını hedonist ve bencil duygularla ön planda tutan “ekonomik insan (homo economicus)” kavramı, kapitalizmin varlığı ile birlikte sınırlarını genişletmiştir (Bulut, 2015: 106-113; Jaen ve Paravisini, 2001: 57). Ahlâki sınırları aşan, kontrolsüz nefislere dönüşen bireyler, kendi ekonomik çıkarları için ahlâki ve etik kurallardan uzaklaşmaya başlamıştır. Sağlık gibi temel insani bir ihtiyacın varlığı ve etik kuralların entegre bir biçimde işleyebilmesi adına mesleki yeminler, yasalar çıkarılmasına rağmen bireylerin kendi ahlâk algıları ve bu algıların esnetilebilirliği sağlık sektöründe kayıt dışı ekonominin ortaya çıkışına bir sebeptir.

Kültürel Yapı

Sağlık hizmetlerinde kayıt dışı ekonomiye yönelik bakış açısı bireysel ve toplumsal olarak farklılık göstermektedir. Bazı kültürlerde sağlık alanında hizmet sunucularına yönelik yapılan hediye, para vs. vermek gibi davranışlar bir tür minnettarlık ifadesiyken, bazı kültürler için yasal ve ahlâki olmayan davranışlar olarak nitelendirilmektedir (Belli, Gotsadze ve Shahriari, 2004: 113 ; Delcheva, Balabanova ve McKee, 1997: 91; Gaal ve McKee, 2004: 87). Bu nedenle bakış açılarındaki farklılık sağlık sektöründe kayıt dışı ekonominin bir sebebi olarak görülebilmektedir.

Paydaş Sayısının Fazlalığı

Sağlık tedarikçiler, hasta, hekim, devlet, özel sektör gibi birçok paydaşın birlikte çalıştığı büyük ve karmaşık bir sektördür (Hussmann, 2011: 5). Bu karmaşık yapılanma içerisinde çok yönlü ve aktif olarak yürütülen ilişkiler, tarafların kendi çıkarlarını ön planda tutarak birlikte çalışma zorunluluğu, ikili ilişkilerin hassaslığını ve güven unsurunun varlığını gerektirmektedir. Kişisel ekonomik çıkarların gözetilmesi, devlet tarafından paydaş sayısının fazlalığı nedeniyle denetimde yaşanabilecek güçlükler, çıkar çatışmaları, tüm paydaşlarının devletin yaptırımlarına uyum sağlamasının güç olması gibi birçok alt neden sağlığta kayıt dışı ekonominin bir diğer sebebidir (Tomini, Groot ve Pavlova, 2012: 11).

3.2. Sağlık Sektöründe Kayıt Dışı Ekonominin Etkileri

Sağlık sektöründe kayıt dışı ekonominin ortaya çıkış nedenleri gibi meydana getirdiği etkilere olan bakış açısı da toplumlara ve bireylere göre farklılık göstermektedir. Genel değer yargısı içerisinde olumsuz sonuçları vardır diğer yargılanabilecek olan kayıt dışı ekonominin olumlu etkilerinin de olduğu birçok araştırmacı tarafından savunulmaktadır. Bu nedenle sağlığta kayıt dışı ekonominin etkilerini sistem ve paydaşlar üzerinde etkileri olmak üzere iki başlık altında ele alarak, her iki başlık içinde olumlu ve olumsuz tarafları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

3.2.1. Sistem Üzerindeki Etkisi

Beklentilere cevap verebilen ve görevini hakkıyla ifa edebilen bir sağlık sistemi oluşturabilmek için, kaynaklara erişimin kolay ve elde edilebilir, hizmetin sunumundan, sunum sonrası geri bildirimlere kadar tüm verilerin şeffaf, paylaşılabilir ve yönetilebilir olması gerekmektedir. Özellikle finansal anlamda verilerin eksik olmasına neden olan kayıt dışı ekonomik faaliyetler, sağlık sisteminin işlerliğini zedeleyebilmektedir. Mali kaynaklardan mahrum kalan devlet, sistemin sürdürülebilirliği konusunda zorluk yaşayabilmektedir. Hizmete erişim, alt yapı yeterliliklerinin sağlanması ve sağlık hizmet maliyetleri üzerinde olumsuz etkiler yaratabilecek olan kayıt dışı ekonomi, sistemin genelinde “yapay kıtlıkların” ortaya çıkmasına, gelir düzeyinden memnun olan bireylerin iş tatmininin sağlanamamasına ve verimliliğin azalmasına neden olabilmektedir (Ensor, 2004: 241; Mæstad ve Mwisongo, 2011: 107; Kirigia ve Diarra-Nama, 2008: 891; Stringhini, Thomas, Bidwell, Mtui ve Mwisongo, 2009:4).

3.2.2. Paydaşlar Üzerindeki Etkisi

Sistem kendisini oluşturan parçaların birbiriyle entegre bir biçimde hareketiyle oluşmaktadır. Sağlık, farklı alanlardan birçok paydaşın kendi öznel amaçlarının yanı sıra temelde sağlığı iyileştirmek ve geliştirmek hedefiyle yola çıktıkları ve o yolda birleştikleri geniş ve hassas bir sistemdir. Sağlık sektörü, ilaç şirketleri, tıbbi cihaz şirketleri, yapım şirketleri gibi genel olarak adlandırılabilen “tedarikçiler”, hizmet sunumunu sağlayan kamu ve özel sağlık kuruluşları, sisteme dâhil olmuş veya her an dâhil olabileme potansiyele sahip olan “hastalar, bireyler”,

hizmetin sürekliliği adına büyük önem taşıyan özel ve kamu finansman kuruluşları ve tüm bu yapılanmaların keşişimi olarak görebileceğimiz, sağlık sisteminin temel taşlarından olan “hekimler” den meydana gelmekte, tüm bu aktörler sağlık sisteminin paydaşlarını oluşturmaktadır. Bu çoklu yapılanma ve birbirine entegre olmuş sistem içerisinde kayıt dışı ekonomi ve oluşturduğu etkilerin incelenmesi gerekmektedir.

İlaç sektörü dünya pazarında ciddi bir paya sahip olan, sermaye güçlerinin yöneldiği özel bir alandır. Nüfusun yaşlanması, hasta ve hastalık sayısındaki artış, hastanelerin çoğalması gibi birçok faktör ilaç sektörünün büyümesine neden olmaktadır. “İlaç” bireyin sağlık halinin iyiliği için ihtiyaç duyduğu bir araç olduğu kadar, günümüzde kâr, yatırım, para gibi bir sürü ekonomik kavramı da nitelendirmektedir. Geniş perspektiften ele alındığında dünyaca ünlü ilaç firmaları, daha dar ele alındığında ise yerel firmalar, eczacılar ve hekimler bu sektörün içerisinde yer alabilmekte, kendi çıkarlarını gözetebilmektedir. Bu çıkar beklentileri ile ortaya çıkan kayıt dışı ekonomik davranışlar, yanlış veya taraflı ilaçların yazılması, gereksiz ilaç reçete edilmesi, sağlık harcamalarının artması, tedaviye olan güvenin azalması, sahteciliğin artması ve sahte ilaç üretimi gibi davranışlarla insan hayatının tehlikeye atılmasına yol açabilmektedir (Avcı ve Teyyare, 2012:206; Büyüktanır, vd., 2012: 7). Aynı zamanda ciddi sermaye güçlerinin var olduğu bu alanda küçük firmaların rekabet avantajının azalmasıyla tekelleşmenin arttığı görülebilmektedir.

Bir diğer önemli paydaş olan tıbbi cihaz sektöründe ortaya çıkan kayıt dışı ekonomik davranışlar (sahte cihazlar, merdiven altı cihazlar, sahte faturalar vb.) sistemin sürdürülebilirliğini, insan sağlığını, devlete olan güveni doğrudan etkilemektedir (Segato vd., 2013: 5; Sommersguter-Reichmann, Wild, Stepan, Reichman ve Fried, 2018: 295). Tüm paydaşların ortak keşişimi olarak değerlendirilebilecek, paydaşların mal ve hizmet alışverişi yaptığı yer olarak ifade edilebilen “hastaneler” açısından ise kayıt dışı ekonomik davranışlar, gizlenen ekonomik faaliyetler ve gelirlerle hastanelerin mali sıkıntılar yaşamasına neden olabilmektedir. Gelir- gider dengesi bozulan ve mali gücü zayıflayan hastaneler borçlanabilir, kaliteli hizmet sunumundan uzaklaşabilir, kurumsal anlamda olumsuz bir imaj elde edebilir.

Hekim perspektifinden değerlendirmek gerekirse, hekimler sağlık hizmet sunumunun temel yapı taşıdır. İnsanoğlunun sağlık halinin iyiliği hekimlerin varlığı, tıbbi bilgisi ve tedavisiyle sağlanabilmektedir. Sağlık sektöründe en çok hekim ve hasta arasında görülen, hekimin hasta karşısında olan bilgi gücü, bu bilgi gücünü çıkarlarına yönelik kullanması, hekim ve hastalar arasındaki güvenin zamanla azalmasına neden olmaktadır. Hekimine güvenmeyen hasta, tedaviye ve devlete güven duygusunu da zamanla kaybedebilecektir, sosyal ilişkiler için en temel aktör olan “güven” duygusu zamanla aşınmaya başlayacaktır. Bu durum hekimlik mesleğine yönelik toplumsal algının olumsuz yönde evrilmesine, hekimliğe yönelik kutsal bakış açısının sarsılmasına neden olabilecektir. Bilgi gücü olarak daha zayıf olan hastalar ve tedaviye olan muhtaçlıkları düşünüldüğünde, çıkarını gözetken hekim, hastane veya diğer paydaşların hastalardan olan maddi beklentileri hastaları mali yönden sıkıntıya sokabilecek, birçok insan maddi olarak bir çıkar yol arayışına girerek malını mülkünü satarak, borç bularak sağlık arayışına girebilecektir (Kuti, 1984; Akt. Gaal ve McKee, 2005: 1448). Esasen bu durum belki de zamanla toplumsal dengenin bozulmasına dahi neden olabilecektir.

Özel ve kamu finansman kuruluşları tarafından kayıt dışı ekonomi değerlendirildiğinde ise, gizli ekonomik faaliyetler finansman kuruluşlarının gelirlerinin azalmasına neden olacaktır. Hizmete erişimde sıkıntılar ortaya çıkabilecek, eksik gelir kaynağı ve eksik veri nedeniyle gerekli hizmetin belirlenememesi ve sunulmaması gibi durumlar ortaya çıkabilecektir.

Özetlemek gerekirse kayıt dışı ekonomik davranışların birçok piyasa üzerinde olduğu gibi sağlık alanında da olumlu ve olumsuz etkileri söz konusudur. Paydaşlar açısından bakıldığında ek ücret veren hastanın istediği hizmete, istediği kalitede ulaşabilmesi, hekimin ekstra kazanç sağlayarak hem refah seviyesini hem de iş tatminini yükseltmesi, ilaç, tıbbi cihaz ve yapım şirketleri gibi tedarikçilerin kâr marjlarını yükselterek elde ettikleri kazançları yatırıma çevirmesi ve piyasayı aktif tutması gibi durumlar kayıt dışı ekonomik davranışların belirli perspektiflerden bakıldığında ortaya çıkardığı olumlu etkilerdendir.

4. SONUÇ

Kayıt dışı ekonomi, yolsuzluk, informal ödemeler gibi birçok başlığı içerisine alan geniş bir kavramdır. Kavramın genişliği tanımının, içeriğinin, nedenlerinin ve sonuçlarının net sınırlarla çizilememesine neden olmaktadır. Fakat

var olan ekonomik olumsuzluklara daha geniş perspektiften bakabilmek adına çalışmada yolsuzluk, informal ödeme gibi kavramlar yerine daha bütüncül olan “kayıt dışı ekonomi” kavramı kullanılmıştır.

Kayıt dışı ekonomi kısaca, ekonomik işlemlerin kaydedilmemesi, gizlenmesi, yasal veya yasal olmayan yollarla el altından gerçekleştirilmesini ifade etmektedir. Gelişmişlik düzeyiyle ters orantılı olduğu ifade edilmesine karşın günümüzde birçok dünya ülkesinin karşı karşıya kaldığı bu tür ekonomik davranışlar, devletin mali, sosyal, politik ve hukuki gücü için birer tehdit unsuru oluşturmaktadır. Bu davranışların temeli insana ve insan ihtiyacına dayanan “sağlık” gibi önemli bir alanda görülmesi, durumu daha hassas ve mücadele edilmesi gerekli bir hale getirmektedir.

Literatürden elde edilen bulguların derlendiği bu çalışma sonucunda görülmektedir ki; sağlık sektöründe kayıt dışı ekonominin ortaya çıkışında bazı faktörler etkilidir. Sağlık sektörünün en temel özelliklerinden olan asimetrik bilgi, tarafların birinin diğerine göre bilgi gücüne daha fazla sahip olması, kayıt dışı ekonominin ortaya çıkış nedenlerinden birisidir. Aynı zamanda sağlığın bir sektör haline gelmesi ile birlikte oluşan piyasa yapısı, iktisadi kaygılarla ortaya çıkan gelir elde etme beklentisi, paydaşların fazlalığı, ülkelerin kültürel yapıları ve ahlaki standartların düşüklüğü, hukuki ve politik anlamda makro ekonomik politikaların eksikliği gibi nedenler sağlık sektöründe kayıt dışı ekonomiyi ortaya çıkaran diğer nedenlerdendir. Kayıt dışı ekonomik davranışların uzun vadede etkileri incelendiğinde ise bu tür davranış biçimlerinin ön planda tarafların avantajı gibi görülse de arka planda bu davranışlardan etkilenen paydaşların zarar görmesine neden olduğu görülmektedir. Türk sağlık sistemi içerisinde informal ödemelere yönelik yapılan çalışmalar ve bu çalışmaların sonuçları, gazetelerde çıkan birçok haber kayıt dışı ekonominin sağlıktaki varlığını ve etkisini ortaya koymaktadır. Özellikle informal ödemelere ilişkin yapılan çalışmalar bu alanda ön plana çıkmaktadır. Örneğin; Tatar vd. (2007) yapmış olduğu çalışmada informal ödemelerin cepten yapılan ödemeler içerisinde payına vurgu yaparak bu oranın %25’lik bir paya sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Bu ödemelerin daha çok ilaç, cerrahi hekimlikler, dernekler ve bağışlar gibi alanlarda yapıldığına ulaşımlardır. Tengilimoğlu ve arkadaşları (2015: 7) 1500 kişi üzerinde yapmış oldukları çalışmada ise katılımcıların sağlık hizmeti sürecinde informal ödeme yapma durumlarını araştırmışlardır. Bu araştırma sonucunda katılımcıların önemli bir oranının (%86), informal ödemeleri daha çok hekimlere yaptığı sonucuna ulaşmış, informal ödeme yapma nedenleri incelendiklerinde ise, katılımcıların daha iyi hizmet alabilmek için bu durumu gereklilik olarak gördüklerini tespit etmişlerdir. Camuz Berber (2018:128) tarafından yapılan ve 425 kişinin katılımı ile gerçekleştirilen çalışmada ise, katılımcıların %30’unun sağlık hizmet alımı sürecinde informal ödeme yaptığı, bu informal ödemelerin ise daha çok hekimlere yapıldığı sonucuna erişilmiştir.

Genel itibarıyla halk üzerinde yapılan bu çalışmaların yanı sıra alanda tıbbi cihaz sektörü, ilaç sektörü ve genel olarak sağlık sektöründe meydana gelen kayıt dışı ve etik olmayan süreçlere yönelik çalışmalar da mevcuttur. Bu tür çalışmalar ve çalışmaların sonuçları sağlık sektöründe informalitenin varlığını gösteren örneklerden bazılarıdır. Bu nedenle sağlık sektöründeki kayıt dışılığı ifade eden haberlerin ve çalışmaların varlığını göz önünde bulundurarak sektöre daha bütüncül bakmak, kayıt dışı ekonominin sağlıktaki yeri, önemi, nedenleri ve sonuçları üzerinde daha derin çalışmalar yapmak ve çözüm yolları üretmek gerekmektedir. Bu nedenle sağlık sektöründe kayıt dışı ekonominin var olduğu alanlar, bu alanlardaki boyutları ortaya çıkaracak nitel ve nicel çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu çalışmalar sektördeki açığın ortaya çıkartılarak, kısa ve uzun vadede sürecin yönetilebilmesi için veri kaynağı olabilmelidir. Böylece geliştirilecek politikalarla sağlık sektöründe kayıt dışı alanın minimize edilmesi ve denetlenmesi sağlanabilmelidir.

KAYNAKÇA

- Adam, M. C. ve Ginsburgh, V. (1985). The effects of irregular markets on macroeconomic policy. *European Economic Review*, 29,15–33.
- Avcı, M. ve Teyyare, E. (2012). Sağlık Sektöründe yolsuzluk: Teorik bir değerlendirme. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 199–221.
- Aydemir, Ş. (1995). *Türkiye’de kayıt dışı ekonomi, (vergisel ağırlıklı uzlaşma önerisi)*. İstanbul: Maliye Hesap Uzmanları Derneği Yayını.
- Aydiner Avşar, N. ve Alvan Bozdereli, A. (2012). *Türkiye’de kayıt dışı ekonomi ve vergi sisteminin rolü*. Ankara Sanayi Odası Yayın Organı, Kasım-Aralık, 54–65.
- Bağdımlı, İ. H. (2016). Vergi yükü ve vergi rekabeti. *KPMG Sorumlu Vergicilik*, 119-128.

- Barthelemy, P. (1988). The macroeconomic estimates of the hidden economy: A critical analysis. *Review of Income and Wealth*, 34(2), 183–208.
- Baykal, C. M. (2008). Hukuk-ekonomi ilişkisi ve ekonomi hukuku üzerine. *Ankara Barosu Dergisi*, 66(4),76–87.
- Belli, P., Gotsadze, G. ve Shahriari, H. (2004). Out-of-pocket and informal payments in health sector: evidence from georgia. *Health Policy*, 70(1), 109–123.
- Bićanić, I. ve Ott, K. (1997). The unofficial economy in croatia: Causes, size and consequences. *Occasional Paper Series*, (3), 1–45.
- Blackburn, K., Bose, N. ve Capasso, S. (2012). Tax evasion, the underground economy and financial development. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 83(2), 243–253.
- Bozkurt, C. (2014). Kayıt dışı ekonominin bir değerlendirmesi ve Türkiye. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 13(1), 41–58.
- Bruno, S. ve Schneider, F. (2000). Informal and underground economy. *Elsevier Science Publishing Company*, 1–16.
- Bulut, M. (2015). Ahlak ve iktisat. *Adam Akademi*, 5(2), 105–123.
- Büyüktanır, B. G. Ö., Birinci, G. ve Ömürçönülşen, U. (2012). Trips sözleşmesi ve ilaç firmalarının sağlık hakkına ilişkin etik sorumlulukları. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(2), 1-26.
- Cagan, P. (1958). The demand for currency relative to the total money supply. *Journal of Political Economy*, 66(4), 303–328.
- Camuz Berber, İ. (2018). *Sağlık hizmeti kullanıcılarının informal ödeme yapma nedenleri ve informal ödemelere yönelik tutumları: İzmir İli Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Canzoneri, M. B. ve Rogers, C. A. (1990). Is the European Community an optimal currency area? Optimal taxation versus the cost of multiple currencies, *American Economic Association*, 80(3), 419–433.
- Carter, M. (1984). Issues in the hidden economy - a survey. *Economic Record*, 60(170), 209–221.
- Choi J. P. ve Thum M. (2002). Corruption and the shadow economy, *Cesifo Working Paper Series*, 633, 1–27.
- Colombo, E., Onnis, L. ve Tirelli, P. (2011). *The shadow side of financial crises*. Mimeo
- Çolak, M. (2012). *Kayıt dışı ekonomi ile mücadelede hukuki düzenleme politikası*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dağdelen, A. (2013). Siyasal yozlaşma olgusu ve siyasetin finansmanı arasındaki ilişkiye genel bir bakış. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 291.
- Delcheva, E., Balabanova, D. ve McKee, M. (1997). Under-the-counter payments for health care: evidence from Bulgaria. *Health Policy*, 42(2), 89-100.
- Dilnot, A. ve Morris, C. N. (1981). What we know about black economy? *Fiscal Studies*, 2(1), 8–73.
- Doğan, M. (2011). Türkiye’de uygulanan nüfus politikalarına genel bakış. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (23), 293–307.
- Ensor, T. (2004). Informal payments for health care in transition economies. *Social Science and Medicine*, 58(2), 237–246.
- Erdinç, Z. (2016). The reasons of underground economy, its results, methods and the Turkish case. *11th International Conference of ASECU*, 3(1), 210–220.
- Feige, E. L. (1979). How big is the irregular economy? *Taylor & Francis Group*, 22(5), 5–13.
- Feige, E. L. (1989). *The underground economies. tax evasion and information distortion*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Fleming, M., Roman, J. ve Farrell, G. (2000). The shadow economy. *Journal of International Affairs*, 53(2), 387-409.
- Folland, S., Goodman, A. C. ve Stano, M. (2013). The economics of health and health care. (Seventh ed). New Jersey: Pearson Education.
- Frey, B. S. ve Weck, H. (1983). Estimating the shadow economy: A 'naive' approach. *Oxford Journals*, 35(1), 23-44.
- Friedman, M. (1961). The lag in effect of monetary policy. *Journal of Political Economy*, 69(5), 447-466.
- Gaal, P. ve McKee, M. (2004). Informal payment for health care and the theory of "INXIT." *International Journal of Health Planning and Management*, 19(2), 163-178.
- Gaerter, W. ve Wenig, A. (1985). *The economics of the shadow economy. proceeding of the international conference on the economics of the shadow economy*. University of Bielefeld. West Germany, October 10-14, 1983, Springer Verlag, Berlin.
- Gaynor, M. ve Voigt, W. B. (1999). Antitrust and competition in health care markets. *The Handbook of Health Economics*, (Third impression).
- Gönnetlioğlu, H. (2010). *Kayıt dışı ekonomi: nedenleri, boyutları ve Türkiye örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Gutmann, P. M. (1977). The subterranean economy. *CFA Institute*, 33(6), 26-34.
- Hussmann, K. (2011). Addressing corruption in the health sector Securing equitable access to health care for everyone. *U4 Issue*, Erişim adresi: <https://www.cmi.no/publications/3934-addressing-corruption-in-the-health-sector>, (25 Ekim 2019).
- Işık, N. ve Acar, M. (2003). Kayıt dışı ekonomi: Ölçme yöntemleri, boyutları, yarar ve zararları üzerine bir değerlendirme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 117-136.
- Jaen, M. ve Paravisini, D. (2001). *Wages, capture and penalties in venezuela*. R. di tella ve W. Savedoff (Ed), *Diagnosis corruption: Fraud in latin*, Washington, DC: Inter-American Development Bank, 57-94.
- Jesus Freire-Seren, M. ve Marti, J. (2013). Tax avoidance, human capital accumulation and economic growth. *Economic Modelling*, 30(December), 22-29
- Katrechka, A. (2014). *The effect of the shadow economy on social development*. Master's Thesis. University of Gothenburg.
- Keskin, N. (2018). Vergiye yönelik mükellef tutum ve tepkileri. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 60-75.
- Kıldış, Y. (2005). *Kayıt dışı ekonomi*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Klitgaard, R., Maclean- Abaro, R. ve d Parris, H. L. (2000). *Corrupt cities a practical guide to cure and prevention*. Washington, D.C. U.S.A: World Bank İnstitute.
- Knack, S. ve Keefer, P. (1997). Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1251-1288.
- Kurtulmuş, S. (1998). *Sağlık Ekonomisi ve Hastane Yönetimi*. İstanbul: Değişim Yayınevi.
- Lewis, M. (2006). Governance and corruption in public health care systems. center for global development, *Working Paper*, (78).
- Mæstad, O. ve Mwisongo, A. (2011). Informal payments and the quality of health care: Mechanisms revealed by Tanzanian health workers. *Health Policy*, 99, 107-115.
- Mazhar, U. ve Méon, P. G. (2016). Taxing the unobservable: The impact of the shadow economy on inflation and taxation. *World Development*, 20, 89-103.

- Murphy, R. (2012). *Closing the european tax gap. a report for group of the progressive alliance of socialists & democrats in the European Parliament*. UK: Tax Research.
- Muthuri Kirigia, J. ve Diarra-Nama, A. J. (2008). Can countries of the WHO african region wean themselves off donor funding for health?. *Bulletin of the World Health Organization*, 86(11), 889-895.
- Nekoeimoghadam, M., Esfandiari, A., Ramezani, F. ve Amiresmaili, M. (2013). *Informal payments in healthcare: A case study of kerman province in iran*. *International Journal of Health Policy and Management*, 1(2), 157-162.
- Nikopour, H., Habibullah, M. S. ve Schneider, F. (2008). The shadow economy kuznets's curve panel data analysis. *Munich Personal RePEc Archive*, (12956).
- Oviedo, A. M., Thomas, M. R. ve Karakurum-Özdemir, K. (2009). *Economic informality: Causes, costs, and policies-a literature survey*. The World Bank.
- Öğünç, F. ve Yılmaz, G. (2000). Estimating the underground economy in Turkey the central bank of the republic of Turkey. *Discussion Paper*, 1-29.
- Önder, İ. (2001). Kayıtdışı ekonomi ve vergileme. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 24(23-24), 241-254.
- Porter, R. D., Bayer, A. S. ve Monetary, A. (1984). A monetary perspective on underground economic activity in the united states. *Federal Reserve Bulletin*, 1, 177-190.
- Portes, A., Castells, M. ve Benton, L. A. (1989). *The informal economy: Studies in advanced and less developed countries*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Pyle, D. (1989). *Tax evasion and the black economy*. New York: St. Martin's Press, Inc.
- Sarılı, M. A. (2002). Türkiye'de kayıt dışı ekonominin boyutları, nedenleri, etkileri ve alınması gereken tedbirler. *Bankacılar Dergisi*, 41, 32-50.
- Savedoff, W. D. ve Hussmann, K. (2006). Why are health systems prone to corruption?. *Global Corruption Report 2006*, (May), 3-24.
- Schneider, F. ve Neck, R. (1993). The development of the shadow economy under changing tax systems and structures: some theoretical and empirical results for austria. *FinanzArchiv/Public Finance Analysis*, 50(3), 344-369.
- Schneider, F., Hofreither, M.F. ve Neck, R. (1989). The consequences of a changing shadow economy for the official economy: Some empirical results for Austria, Boes, D. ve Felderer, B. (Ed.), *The political economy of progressive taxation içinde* (181-211), Heidelberg: Springer Publishing Company, 181-211
- Segato, L., Pianna, A., Del Monte, D., Sardella, F., Menniini, F. S. ve Gitto, L. (2013). *Corruption and waste in the health system*, İtalia.
- Smith, S. (1986), *Britain's shadow economy*, Oxford University Press, Great Britain.
- Sommersguter-Reichmann, M., Wild, C., Stepan, A., Reichman, G. ve Fried, A. (2018). Individual and institutional corruption in European and us healthcare: Overview and link of various corruption typologies. *Applied Health Economics and Health Policy*, 16(3), 289-302.
- Startien, G. ve Trimonis, K. (2010). Causes and consequences of non-observed economy. *Economics and Management*, 15, 275-280.
- Stringhini, S., Thomas, S., Bidwell, P., Mtui, T. ve Mwisongo, A. (2009). Human Resources for Health Understanding informal payments in health care : motivation of health workers in Tanzania. *Human Resources Health*, 9, 1-9.
- Sugözü, İ. H. (2010). *Kayıt dışı ekonomi ve Türkiye*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Tanzi, V. (1980). The underground economy in the united states: estimates and implications. *Banca Nazionale Del Lavoro*, 13, 427-453.

- Tanzi, V. (1983). The underground economy causes and consequences of this global phenomenon. *Finance & Development*, 20(4),10–14.
- Taşkın, Y. (2010). Vergi aflarının hukuki niteliği ve gerekçeleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 122–128.
- Tatar M., Özgen H., Belli, P. ve Berman. P. (2007). “Informal payments in the health sector: a case study from turkey”, *Health Affairs*. 26(4), 1029-1039
- Tengilimoğlu, D., Güzel, A., Toygar, A., Akinci, F. ve Dziegielewski, S. F. (2015). Informal payments in health systems: Purpose and occurrences in Turkey. *Journal of Social Service Research*, 41(5), 1-13.
- Tomini, S., Groot, W. ve Pavlova, M. (2012). Paying informally in the albanian health care sector: a two-tiered stochastic frontier model. *The European Journal Of Health Economics*, 13(6), 777-788.
- Tylecote, A. (1981). *The causes of the present inflation*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Uslu, E. (2007). *Kayıt dışı ekonomi ve mücadele yöntemleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Xuereb, A. (2015). Tax avoidance or tax evasion? tax avoidance or tax evasion? the difference between tax avoidance and tax evasion is the thickness of a prison wall. *Symposia Melitensia*, 10, 217–229.
- Yeşilkaya, M. (2018). Özgeci Davranış Olgusuna İlişkin Epistemolojik Sorunlar Üzerine Bir İnceleme: Siyah, Beyaz ve Gri. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(4), 469-489.
- Yıldırım, M. (2007). Kara paranın kayıt dışı ekonomi içindeki yeri ve kara para aklamanın ekonomiye getirdiği tehlikeler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(3), 158–177.